Webrecensie BMGN 125:4 (2010)

Vanden Daelen, Veerle, ***Laten we hun lied verder zingen. De heropbouw van de Joodse gemeenschap in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog (1944-1960)*** (Studies stadsgeschiedenis 4; Amsterdam: Aksant, 2008, 512 blz., € 35,-, ISBN 978 90 5260 249 3).

In dit voortreffelijk gedocumenteerde en goed geschreven proefschrift wordt beschreven welke samenleving Joden na 1944 in Antwerpen terugvonden en hoe in de jaren die volgden juist daar een heel typische religieus orthodoxe gemeenschap ontstond. Deze besloten gemeenschap zou de algemene beeldvorming van het Belgisch Jodendom gaan domineren.

De gegevens over Antwerpen kunnen niet genoeg herhaald worden. Ondanks de problemen met de demografie van Joden en de daaruit voortkomende onzekerheid over aantallen is er overeenstemming dat voor de oorlog 53% van de Belgische Joden in Antwerpen woonde (29.500) en na 1945 was dat nog maar 10%. Dit bracht met zich mee dat het centrum van het Joodse leven verschoof naar Brussel. Uit Antwerpen zijn relatief zeer veel Joden gedeporteerd, zodat in 1944 de stad 'Judenfrei' werd verklaard. Zoals reeds door Lieven Saerens in haar boek (*Vreemdelingen in een Wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn Joodse bevolking (1880-1944)* (Tielt 2000) 648 e.v.) is gesteld, was meer dan 65% van de Joodse bewoners van Antwerpen omgekomen (tweederde) terwijl het algemene Belgische cijfer rond de 45% ligt en het percentage voor Brussel 20% is.

Het is een schokkend gegeven. In Antwerpen had de moordpartij dezelfde omvang als in Amsterdam en in een aantal steden in Polen. Dat is verklaarbaar uit factoren zoals het verrassingselement van de vroege razzia's, het feit dat het in Antwerpen ging om een voornamelijk gesloten migrantengemeenschap, en het verschil met Brussel is onder andere gelegen in de andere verhouding tot de Duitse autoriteit in een tweetalige stad. Het zijn allemaal factoren die de afgelopen decennia nauwgezet zijn bediscussieerd.

Vanden Daelen heeft het werk van Saerens voortgezet, en er een nieuwe thematiek, namelijk de geschiedenis van zij die overleefden, aan toegevoegd. Zij beschreef hoe in Antwerpen de Joodse gemeenschap bij elkaar werd geraapt. De uitkomst was meer nog dan voor de oorlog een voortzetting van de

cultuur van de besloten orthodoxie. Opnieuw werd de stad doorgangshuis en verblijfplaats van oost-europese Joodse vluchtelingen die zich na hun verdrijving eerst statenloos vestigden in een stad, waar de reïficatie van de sjtetl samen leek te vallen met de bewustwording van dat zij die weg waren niet meer terug zouden komen. Antwerpen werd de unieke plaats in West-Europa van exclusief orthodox Joods leven, met als economisch en cultureel centrum 'De Diamant'. Brussel werd daarentegen de stad van de assimilatie van progressieve en vrijdenkende Joden, en hier werd de Joodse gemeenschap groter. De opbouw van deze homogene Joodse gemeenschap, waar de orthodoxie alles bepalend was, is het resultaat van een bewuste politiek en buitenlandse investeringen door hulporganisaties, zoals de Jewish Joint die probeerden te helpen en die ook met hun enorme netwerk aan instellingen de ontheemden een huis boden. Zij voegden zich bij de lokale organisaties die van meet af aan het Jodendom organiseerden. Volgens Vanden Daelen was de voor Antwerpse Joden kenmerkende onderlinge hulp ondergronds gedurende de oorlogsjaren in stand gebleven en werd zij na de bevrijding bovengronds voortgezet (149). De auteur geeft een uitputtend overzicht van initatieven en verenigingen, met daarbij hun concurrentie, onderlinge strijd en geschilpunten. Naast dit alles bleef er elders in de stad een geassimileerd Jodendom bestaan.

Buitenlandse steun was nodig. Het stond er met de Joden van de stad niet goed voor. Ook al kon men bezit terugeisen, toch bleek snel dat de meeste Joden in Antwerpen hadden gehuurd en dat er geen Joods huizenbezit bestond. Er waren dus geen woningen voor Joden. In de late jaren veertig vervijfvoudigde de Joodse bevolking van Antwerpen, terwijl deze voor België als geheel verdubbelde. Er moest ook door de ravages van de bombardementen opnieuw worden begonnen. Vanden Daelen beschrijft wat er moest gebeuren om een orthodox Joods leven mogelijk te maken. Een voorbeeld is de Eroev, het recht om te dragen op sjabbat binnen een afgebakende omgeving. Zonder een Eroev is het onmogelijk een rolstoel of een kinderwagen voort te duwen. Kosjer voedsel moest worden geregeld en vooral de niet ophoudende stroom nieuwkomers diende te worden opgevangen. De auteur besteedt veel aandacht aan de kinderen. Voorzover ze door de oorlog in een niet-Joodse omgeving waren ondergebracht werden ze teruggehaald naar het Joodse milieu. Om de toekomst van het orthodoxe Jodendom veilig te stellen moest er weer Joods onderwijs komen.

Hier en daar wordt in het boek gemeld dat de gemeenschap getraumatiseerd was. We vernemen evenwel niet hoe daarmee werd

omgegaan. We komen eigenlijk niet te weten wat die traumatisering betekende. Daarvoor zou een heel ander soort bronnen moeten zijn geraadpleegd dan nu is gebeurd. Want in al die organisaties en structuren leefden mensen met hun verschrikkelijk verleden, vermoedelijk regelmatig falend in hun poging het gewone leven op te pakken. Onbegrepen waren ze in een wereld die toch al raar aankeek tegen de terugkerenden met hun indrukwekkende verhaal. We vinden wel erg weinig terug van wat door de Amsterdamse psychiater Musaph wel 'het wonder van de herrijzenis' werd genoemd. Hij doelde op de ongelofelijke veerkracht die mensen hebben getoond.

Een tweede onderzoeksvraag welke door het boek wordt opgeroepen is het aspect van de vergelijking. Vanden Daelen kiest voor het voor de hand liggende: Antwerpen en Brussel, twee Belgische steden. Maar qua verwevenheid met de diamantindustrie en qua percentages weggevoerden zou ik pleiten voor een vergelijking tussen Amsterdam en Antwerpen. Ook al werd de uitkomst van het proces van 'herstel' dan heel verschillend.
Een derde punt bij dit boek is dat de geassimileerde Joden, de gemengd gehuwden, en allen die zich niet bij Joodse organisaties voegden uit het beeld dreigen weg te vallen. Ik weet dat door het benauwde van de sjtetl, velen die anders wilden zich van het Jodendom hebben afgekeerd. Er zullen mensen zijn die verklaren dat deze afvalligen er dus niet meer bij horen. Mij lijkt juist begrip voor het spanningsveld tussen assimilatie en behoud van het eigene cruciaal voor de bestudering van de Joden van Antwerpen.

Selma Leydesdorff, Universiteit van Amsterdam
CNRS/NYU transitions New York